

Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними)

Н. О. Лейпунська

Історичне осмислення археологічних пам'яток, спроба їх інтерпретації для узагальнюючих висновків соціально-економічного плану є одним з найважливіших завдань історико-археологічних досліджень. Зміна або синхронне співіснування тих чи інших способів виробництва не могло не позначитись на конкретних залишках матеріальної культури. Одна з найяскравіших сторінок в історії Північного Причорномор'я — період існування античної культури, яка залишила по собі численні різноманітні пам'ятки і дуже велику кількість предметів (артефактів). На базі їх дослідження здається можливим запропонувати на прикладі Нижнього Побужжя один із варіантів шляху становлення у Північному Причорномор'ї нового для цих місць античного способу виробництва. Ясно, що не всі питання можна вирішити однозначно, значна їх частина мало забезпечена джерелами, інша — спірна щодо підходів до них. Однак і певна дискусійність вказаних питань не знімає їх з порядку денного для дослідників античної історії та культури.

Характер античного способу виробництва як на власне грецьких територіях, так і частково на поселеннях поза ними широко вивчався радянськими і зарубіжними вченими. В основі досліджень радянських античників лежать відомі положення К. Маркса і Ф. Енгельса про спосіб виробництва в різних суспільствах взагалі і, зокрема, про античний спосіб виробництва як про складну економічну структуру, побудовану на дрібній земельній власності й рабстві. Особливу роль у марксистському підході до характеристики античного способу виробництва відіграє визначення специфічності античної форми власності, зокрема на засоби та умови виробництва, насамперед на землю і рабів*.

Як відомо, будь-який спосіб виробництва взагалі — складна система, що прагне ставу рівноваги. Основні взаємодіючі елементи її — продуктивні сили і виробничі відносини, що включають у себе різноманітні категорії природних та суспільних явищ, у свою чергу також взаємопов'язаних і взаємодіючих. Для продуктивних сил це й екологічні умови, й обсяг людських ресурсів та можливості їх використання у виробництві, й знаряддя праці певного технологічного та технічного рівнів. Для виробничих відносин — всі ті зв'язки, в які люди вступають у процесі виробництва. Сюди належать особливості форм власності на засоби виробництва і залежності різних соціальних груп (класів і станів); характер поділу праці, розподілу і споживання суспільного продукту і відчуження достатнього та надлишкового, наявність простого або розширеного відтворення господарської системи тощо.

При вивченні античного способу виробництва необхідно дістати уявлення про всі ці елементи економіки і господарства. Джерелознавча

* Через обмеженість обсягу статті не зупиняємось на історіографії цього питання.

база таких досліджень для початкового часу існування грецьких поселень у Північному Причорномор'ї має свою специфіку. Тут широко представлені як археологічні дані, так і значно меншою мірою — писемні (епіграфіка і література). У зв'язку з цим ми змушені спиратися, головним чином, на археологічні матеріали, одержані в результаті багаторічних розкопок різних населених пунктів.

Поява в Північному Причорномор'ї і, зокрема в Нижньому Побужжі, нового для цих місць грецького етносу означала й одночасне привнесення та поступове утвердження тут античного способу виробництва. У своєму розвитку він пройшов тут кілька етапів тісно пов'язаних із загальним історичним процесом. Про архаїчний період у Нижньому Побужжі (VI — початок V ст.) можна говорити як про час становлення античного способу виробництва в його грецькому варіанті. На період класики і половину періоду еллінізму припадає максимальний його розвиток, а частковий занепад збігається з часом кризи і згасання економіки другої половини періоду еллінізму. Після піднесення в римські часи античний спосіб виробництва остаточно згасає в III — на початку IV ст.

Розглянемо основні елементи продуктивних сил і виробничих відносин* — природні умови регіону, особливості демографічної ситуації, технічний рівень знарядь праці та їх застосування у виробництві, характер відносин власності у суспільстві, поділ праці і розподіл необхідного та надлишкового продукту, особливості соціального і майнового розшарування, соціальну організацію переселенців на початковому етапі життя на нових місцях тощо. Ці характеристики дозволяють якщо не вирішити, то хоча б наблизитися до вирішення основного завдання — різносторонньої характеристики процесу становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі і подальшого його розвитку. Найважливішим елементом продуктивних сил є природні умови регіону. Ландшафтні дані Нижнього Побужжя являють собою зону відкритих степів з відносно рівним рельєфом, обмежену великими водними масивами — Чорним морем, Дніпровським, Бузьким і Березанським лиманами. Берегова лінія, що в давнину проходила далі від сучасної не менш як на 300—400 м, досить сильно порізана, у глиб материка вдавалися довгі балки, іноді, можливо, обводнені. Лимани були вузьчі, ніж тепер, береги їх заростали чагарниковою і частково деревною рослинністю плавневого характеру¹. Зона майбутньої хори Ольвії являє собою третю південну степову зону, зайняту чорноземами (Миколаївсько-Прилиманський район)². Ґрунти тут становлять собою варіант південних малогумусних і темно-каштанових солонцюватих чорноземів, особливо придатних для високопродуктивного землеробства. Цілинний степ з типчакково-злаковою рослинністю давав чудові можливості для відгодівлі домашньої худоби.

Землі були досить добре забезпечені водними ресурсами — крім лиманів тут повсюдно існували численні джерела підґрунтових вод. Великі водні артерії з розгалуженою мережею дрібніших рік створювали можливості не тільки для зрошення, використання води в господарських цілях, рибальства тощо, а й мали істотне значення для розвитку транспорту.

Клімат був дещо холоднішим і вологішим, ніж у наші дні³, але все-таки досить сприятливим для землеробського господарства.

Фауна регіону змішаного характеру — тут плодилися тварини степів, лісу, водоплавні птахи, безліч риб⁴.

* Питання виробничих відносин будуть розглянуті у другій частині статті в наступному номері журналу «Археологія».

¹ *Her.*, IV, 52; *Dion. Chris.*, XXXV, 2; *Шилік К. К.* К палеогеографії Ольвії // *Ольвія*. — К., 1975. — С. 51—92.

² *Почвы УССР*. Под ред. М. М. Годлина. — Киев — Харьков, 1951. — С. 312. Там же — карти.

³ *Бучинский И. Е.* О климате прошлого русской равнины. — Л., 1957. — С. 132; *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — Киев, 1963. — С. 59.

⁴ *Пидопличко И. Г.* Домашние и дикие животные Ольвіи по находкам костей из рас-

Дещо гірше було становище з мінеральними ресурсами, але все-таки деякі з них могли використовуватися — гончарні глини, гематитові піски, болотні руди, поклади будівельного каменю, солі, соди та ін.⁵

Один з найважливіших елементів продуктивних сил — демографічний потенціал. Більшість дослідників зараз визнає, що в момент колонізації у Нижньому Побужжі та районі майбутньої Ольвії було відсутнє стабільне осіле населення⁶, починаючи з моменту колонізації і протягом усього VI ст. до н. е. воно мешкало на значній відстані від Березани та Ольвії, в зоні лісостепу, в степу ж відомі лише окремі поховання кочовиків⁷. Щоправда, дослідники відзначають наявність елементів варварського етносу в античних поселеннях, зокрема на Березані, вже у другій половині VII і в VI ст. до н. е., але в кількісному відношенні це населення не відіграло істотної ролі на ранньому етапі⁸. У зв'язку з цим переселенці могли розраховувати лише на власні сили.

Конкретне число перших поселенців важко визначити, однак навряд чи воно могло бути великим: на судах того часу нереальні переміщення багатьох тисяч людей з майном і продовольством. Це були вітрильно-веслові судна, головним чином малих і середніх розмірів. Припускається, що у середньому вантажопідйомність вітрильників становила 100—200 т, але вказані цифри характеризують не архаїчне мореплавання⁹: відомості про кораблі VI ст. до н. е. дуже обмежені, дослідники звичайно користуються більш ранніми або пізнішими¹⁰ паралелями. В останньому зведенні морської справи в Північному Причорномор'ї судна цього часу взагалі не розглядаються¹¹. У всякому разі, навряд чи переселенці пересувалися на великих судах, в основній масі вони використовували торговельні транспортні кораблі з відносно невеликими можливостями завантаження. Та й обмеження плавання лише літнім сезоном теж скорочувало можливе число переселень. На одну таку подорож в один бік потрібно було не менш як 10—14 днів (близько 230 км або 130 000 оргій за добу, за Геродотом)¹², один корабель навряд чи міг робити більш як два-три плавання в Понт протягом року.

Демографічні розрахунки засвідчують, що на всіх архаїчних поселеннях (а їх зараз відкрито близько 100) могло мешкати від 10—12 до 12—16 тисяч чоловік¹³, але і ці розрахунки мають, звичайно, далеко

копок 1935 и 1936 гг. // Ольвия.— К., 1940.— Т. I.— С. 203—211; *Топачевський В. О.* Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею.— 1956.— № 24.— С. 61—129; *Бібікова В. І.* Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. // АП УРСР.— К., 1958.— № 7.— С. 143—155; *Журавльов О. П.* Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 80—85; *Журавлев О. П.* Животноводство, охота и ландшафтные особенности Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 39—45; *Жигенева Л. Д.* Промысловые рыбы и рыболовство древней Ольвии // Зоологический журнал.— 1967.— № 46.— Вып. 1.— С. 98—103; *Войтвенський М. А.* Орнітофауна Ольвії // АП УРСР.— К., 1958.— № 7.— С. 156—158.

⁵ *Островерхов А. С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ.— 1979.— № 3.— С. 115—126; *Островерхов А. С.* Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА.— 1981.— № 4.— С. 218; *Отрешко В. М.* К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 151—158.

⁶ *Лалин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 35—57; *Брашинский И. Б., Щеглов А. Н.* Некоторые проблемы греческой колонизации // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 34, 43; *Марченко К. К.* Взаимодействие эллинических и варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 131.

⁷ *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 12.

⁸ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 12, 112, 116.

⁹ *Античная цивилизация.*— М., 1973.— С. 52; *Ланитцки Г.* Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города.— М., 1982.— С. 43.

¹⁰ *II*, 505—510; *Od.*, VIII, 34; *Thuk.*, I, 10, 13 та ін.

¹¹ *Петерс Б. Г.* Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1982.— С. 25—50.

¹² *Нер.*, IV, 86.

¹³ *Крыжницький С. Д., Буйських С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 36.

не остаточний характер. У всякому разі, обсяг людських ресурсів, необхідний для освоєння сільськогосподарської території та постійного проживання на нових місцях, як уже зазначалося, складався лише з людей, які прибули із метрополії.

Населення перших аграрних поселень Нижньобузького регіону було зайняте емпіричним осяганням потенціальних можливостей нового простору для ведення різних галузей господарства. Якщо визначити значення цього етапу в становленні способу виробництва з теоретичних позицій, то його зміст полягав у приведенні наявних продуктивних сил у відповідність із завданнями переселенців.

Найбільш ґрунтовне освоєння продуктивних сил Нижньобузького регіону припадає на другий етап колонізаційного руху — другу половину VI ст. до н. е.¹⁴ Поселення першої половини VI ст. відносно нечисленні, розміщувалися головним чином на Березанському лимані і були пов'язані із Березанським поселенням. Їх населення навряд чи було здатне освоїти всю територію Нижнього Побужжя. Однак раннє заснування вказаних поселень спричинилося до знайомства з ресурсами регіону, немаловажними як для сільського господарства, так і для ремесла. Сезонне ремісничє поселення на Ягорлику¹⁵ — свідчення активного використання таких можливостей.

Для освоєння всієї території Нижнього Побужжя потрібні були нові людські ресурси, що відповідало певною мірою й інтересам метрополії — процес еміграції там тривав, і частина емігрантів переправлялася безпосередньо в Буго-Дністровські степи. У другій половині VI ст. поселення розміщувалися вже дуже щільно, не відходячи, однак, далеко від прибережної смуги. Одне з найбільш північних поселень цього періоду — Велика Корениха I — виникло близько середини VI ст. до н. е.¹⁶, практично одночасно із рядом інших, розташованих по берегах Бузького і Дніпровського лиманів¹⁷. Однак особливо багато поселень виникло близько третьої чверті VI ст. Так визначилася призначена для аграрного освоєння територія, що, до речі, збігалася, можливо, не випадково, з межами поширення найбільш родючих каштанових ґрунтів¹⁸. Звичайно, не слід переоцінювати рівень знань переселенців VI ст., однак чисто емпіричний підхід до аграрної справи дозволив їм, судячи з усього, виділити найперспективніші для сільського господарства райони.

Таким чином, починаючи з середини VI ст. до н. е. і протягом другої його половини активно освоювалися природні умови Побужжя — родючі ґрунти для сільського господарства, води лиманів для рибальства і транспорту, можливості ремісничого виробництва із використанням ресурсів місцевої і довізної сировини.

Характер виробництва та його продуктивність значною мірою визначаються якістю знарядь праці. У Північному Причорномор'ї греки використовували ті самі знаряддя, інструменти і пристрої, які вже існували на їх батьківщині. Технічний їх рівень визначався ступенем оволодіння обробкою металу, головним чином чорного. В землеробських знаряддях широко застосовувалися залізні деталі — сошники, лемехи, окуття лопат, серпи, коси і т. д.; в ремеслі — набори спеціальних інструментів — ножі, долота, стамески, шила, голки тощо. Всі ці знаряддя часто зустрічаються при розкопках Ольвії та інших поселень. Слід сказати, що, з одного боку, знаряддя праці надзвичайно повільно вдосконалювались і мало змінювались через рутинний у цілому характер стародавнього виробництва протягом усієї грецької історії. Більша різно-

¹⁴ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского периода // 150 лет ОАМ (тез. докл. конференции). — К., 1975. — С. 131.

¹⁵ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 142, 143.

¹⁶ Рубан В. В. Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973 и 1974 гг. // НОСА. — К., 1975. — Ч. II. — С. 88.

¹⁷ Крыжжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 20, 21.

¹⁸ Почвы УССР ... — Карта.

манітність знарядь відмічається з кінця класичного та в елліністичний час. Але, з іншого боку, рівень спеціалізації знарядь був уже досить високий, хоч багато які з них використовувались одночасно в різних видах господарства і практично забезпечували різні галузі діяльності переселенців. Однак уже існував набір інструментів гончарів, ювелірів, столярів і теслярів, каменярів і т. д.

В Ольвії та на поселеннях знайдено численні голки, шила, проколки, ливарні форми, ллячки, долота, стамески, пили тощо. Крім того, про існування тих чи інших інструментів відомо і з рештків вироблених ними речей (обробка виробів на токарному верстаті, пиляння й обтесування каменю, тонкі прийоми ювелірної техніки на бронзових виробках тощо).

Знахідки знарядь праці VI — початку V ст. до н. е. для сільського господарства представлені широколопатовим залізним лемехом із втулкою та бронзовою моделлю лемеха з Березані, фрагментами серпів і кіс (Маріцинський могильник, Петухівка), ножів (Ольвія). Часті знахідки риболовецьких знарядь — грузил, гачків, гарпунів.

Нарешті, греки принесли з собою і певний, досить високий для свого часу досвід сільськогосподарської діяльності із застосуванням досягнень Греції VII—VI ст.

Спосіб ведення сільського господарства мав відразу набути античних форм, що відбилось у використанні в орному землеробстві дерев'яного плуга типу сохи з металевим (або дерев'яним) сошником, з тягловою силою тварин або людини; наявності сівозміни, застосування добрив, стійловому та відгінному утриманні худоби.

Не всі ці моменти простежуються на конкретному археологічному матеріалі, але все-таки за рядом даних можна твердити про їх існування вже у VI ст. до н. е. Так, основний набір культур, вирощуваних в Ольвії (пшениця, просо, ячмінь, бобові), свідчить про існування сівозміни: по цілині сіяли пшеницю і просо, які потребували чистої ріллі; ячмінь менше боїться бур'янів, його можна було сіяти в другу чергу. Зміна злакових і бобових забезпечувала належний стан родючості, цей факт був добре відомий грецьким землеробам⁶⁹. Стійлове утримання худоби давало можливість використовувати органічні добрива, не виключено й застосування зелених добрив,— переорювання землі разом з травою²⁰.

Таким чином, на базі розвитку землеробства і скотарства з одночасним розвитком ремесла та обмінної діяльності створювалося збалансоване господарство регіону. Цій же меті служило й освоєння інших природних ресурсів (корисні копалини, ліс, вода і т. д.).

Ольвіюполіти досить раціонально використовували всі доступні їм продуктивні сили. Так, крім земельних ділянок безпосередньо біля дому, найпевніше, засівались і землі між поселеннями (самої присадибної землі їм би просто не вистачило). З відомих грекам культур використовувались найбільш придатні для природних умов Північного Причорномор'я — м'яка і карликова голозерна пшениця (плівчасті й одно-, двозернянка), багаторядковий плівчастий ячмінь, просо, чумиза, горох, вика, чина; основою посівів були плівчастий багаторядковий ячмінь і голозерна пшениця²¹. У скотарстві експлуатувалися пасовищні степові угіддя («вузол» біля Аджигольської балки і стоянки пастухів), розводилися найбільш вигідні для цих умов породи дрібної рогатої худоби, особливо вівці; кози випасались на поселеннях. Природні ресурси широко використовувались для ремісничої діяльності (будівельний камінь, пісок, глина тощо). Освоювались водні і сухопутні транспортні шляхи²². Нарешті, судячи з досить високої густоти заселення сільських по-

¹⁹ *Theoph.*, VII, 1, 1; 2, 2; 5, 6; *Plin.*, N H, XVIII, 187, 191.

²⁰ *Theoph.*, VIII, 9, 1.

²¹ *Пашкевич Г. А.* Растительные остатки из памятников Ольвийской хоры // ПИО.— 1985.— С. 65; *Янушевич З. В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.— Кишинев, 1976.— С. 69—81.

²² *Граков Б. М.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям та Приураллям в

сѐлень, обсяг людських ресурсів забезпечував усі ці галузі господарства потрібними силами.

Однчасний розвиток сільського господарства і ремесла призводив до необхідності обмінних відносин навіть і при досить високому рівні натуральності господарства.

Таким чином, на кінець VI ст. до н. е., коли в Нижньому Побужжі вже існували численні сільськогосподарські поселення з Березанню та Ольвією як міськими центрами землеробів, земельні угіддя значною мірою використовувалися для продуктивного землеробства, розвивалося скотарство, промисли, ремесла, обмін. Виходячи з цього, слід визнати, що екологічна ситуація в розглядуваному регіоні, демографічний потенціал населення і техніко-технологічний рівень виробництва були достатніми для створення тут необхідних об'єктивних умов для розвитку продуктивних сил на тому рівні, який міг забезпечити існування певного «економічного ландшафту» — бази для подальшого прогресивного розвитку нового виробничого і соціального організму²³.

Другою складовою частиною способу виробництва є, як відомо, виробничі відносини, тобто відносини людей у процесі виробництва. Ця складна проблема ще менше забезпечена конкретним матеріалом, ніж проблема продуктивних сил регіону. Однак все ж є можливість скласти більш-менш реальне уявлення щодо значного кола питань — про характер і особливості земельної та інших видів власності й розподіл її на базі досліджень сільських поселень Ольвійської округи, про існування інституту оренди, про роль та взаємовідносини різних сфер виробничої (сільське господарство, ремесло) і торговельно-обмінної діяльності полісу, поділ праці, класовий склад суспільства тощо. Всі ці питання будуть розглянуті у другій частині праці.

Н. А. Лейпунская

СТАНОВЛЕНИЕ АНТИЧНОГО СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

В работе исследуется процесс становления античного способа производства в условиях освоения новых территорий во время греческой колонизации Нижнего Побужья.

На основании исследования археологических материалов рассматриваются основные элементы производительных сил региона — природные условия Нижнего Побужья, особенности демографического потенциала переселенцев, характер освоения новых территорий. На конкретном археологическом материале прослеживаются технико-технологический уровень производства и особенности сельского хозяйства.

N. A. Leipunskaya

FORMATION OF THE ANTIQUE MODE OF PRODUCTION IN THE LOWER BUG AREA (FROM THE ARCHAEOLOGICAL DATA)

The paper deals with the process of formation of the antique mode of production under the conditions of development of new territories during the Greek colonization of the Lower Bug area, peculiarities of demographic potential of migrants, character of development of new territories. Technical-and-technological level of production and agriculture peculiarities are traced on concrete archaeological material.

Одержано 24.04.90

архаїчну і класичну епоху // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 23—38; *Островерхов А. С.* Ольвия и торговые пути Скифии // ДСЗП.— К., 1981.— С. 84—95; *Шилик К. К.* Транспортные пути античного Северного Причерноморья // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья (Тезисы докладов и сообщений).— Тбилиси, 1976.— С. 89—92.

²³ *Джонсон Э.* Реконструкция пространства как условия экономического роста.— М., 1970.— С. 1—4.